

Закарпаттям-98 – й майбутні покоління. – К.: Видавничий центр «Друк», 1999. На тит.арк.: Т.5; Його ж: Дамоклів саркофаг: Про ООН, Україну, Чорнобильську АЕС та її доквілля в історичному й сучасному ракурсах міжнародної донорської допомоги на тлі американської трагедії 2001 року. – К., Видавничий центр «Друк». 2002; Його ж: Протуберанці Чорнобіля.: Документи і факти про боротьбу України разом з міжнародною спільнотою з наслідками катастрофи на ЧАЕС: Документально-публіцистична повість. – К.: ЗАТ «Віпол» 2003; 19. Какая энергетика нужна человечеству ? // Молодая гвардия. – 1989. – №2; Атомная энергетика – надежды ведомств и тревоги общества // Новый мир. – 1989. – №4; Поліщук В.В., Багнюк В.М. Передбачувані загрози від атомної енергетики стануть реальністю // Визвольний шлях. – 1997. – Кн.3; 20. Ковалевская Л Пороги Чернобыля: 35 БЭР за «нежизнь» // Радуга. – 1991. – № 4; Ковалевська Л. Ядерне насильство. – Вітчизна. – 1991, №5; Ковалевская Любовь. Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля. – К.: Абрис, 1995; Ярошинська А. Якому ж начальству доповідав Ю. Израель? // Ойкумена. – 1991. – №2; Ярошинская А.А. Чернобыль с нами: Докум. повесть. – М., 1991; Ярошинская А.А. Чернобыль. Совершенно секретно. – М.: Другие берега, 1992; 21. Борейко В. Чернобыль у лабетах цензури // Вітчизна. – 1996. – №5-6; Гладун Л. Ядерный зонтик Чернобыля. Что он скрывает до сих пор // Молодая гвардия. – 1996. – №5; Крамер О. Чорна бувальщина: Чернобыль // Березиль. – 1996. – №3-4; Ми, переможені Чорнобилем / Василь Бондар (авт.-упоряд.). – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 1996; 22. Щербак Ю. Чернобыль // Вітчизна. – 1988. – №4 – 10; Мужність і біль Чорнобіля. Збірник віршів. – 1988; Драч І. Чернобыльская мадонна // Вітчизна. – 1988. – № 1; Гуцак І. Чернобыль // Поезія. – 1989. – Вип. №1; Довгий О. Чернобыль // Там само. – Вип.2; Луків М. Дощ у зоні Чорнобіля // Початкова школа. – 1989. – № 1; Чепурко Б. Невбиті вірші // Жовтень. – 1989. – № 8; Луків М. Дощ у зоні Чорнобіля // Поезія. – 1990. – Вип.1; Джуран В.Т. Чернобыль. Афганістан. Сарапат: Поезії. – Заставна (Чернівецька обл.) : Птах, 1996; Микульский В.І. Чернобыль : Вірші, поеми. – Львів: Плай, 1996; 23. Алексієвич С. О. Чернобыль: хроніка майбутнього / Оксана Забужко (пер. і післямова). – К.: Факт, 1998; 24. Бойко Л. Документально-художня епіка Чорнобіля // Рад. літературознавство. – 1988. – №3; Безверха З.А. Жанрові та лексико-стилістичні особливості матеріалів преси з проблем Чорнобильської аварії на ґрунті їх кваліметричного та семантичного аналізу : Автореф. дис... канд. філол. наук / Київський ун-т ім. Т.Шевченка; Інститут журналістики. – К., 1997; Чернобыль – літературний апокаліпсис і дійсність: Література після Чорнобіля = Tschernobyl - Literarische Apokaliptik und Wirklichkeit: Literatur naht Tschernobyl: Матеріали конф., що відбулася 24-26 квітня 1996 р. в Києві в Спільці письменників України. – Студії Гете-Інституту в Києві. – Вип. 1. – К., 1997; 25. Ляшко А.П. Трилогія «Груз памяти». Воспоминания. – Кн. третья, часть вторая: На ступенях власти. – К., ИД «Деловая Украина», 1997, с. 290-310, 340-360, 427-454; 26. Яворівський В. Усі ми жертви й винуватці катастрофи // Ойкумена. – 1991. – №2; його ж : Правда Чорнобіля: коло перше // там само. – №5; його ж : Хто запалив зорю Полин? // Наука і суспільство. – 1991. – №9; його ж : Правда Чорнобіля: коло перше // Молода Галичина. – 1991. – 26 грудня; його ж : Правда Чорнобіля: коло перше : Доповідь на сесії Верховної Ради України 11 грудня 1991 р. – Світловодськ : Слово, 1992; його ж: Чернобыль: аварія, трагедія, катастрофа. – Інформаційно-видавничий центр «Кур'єр», 1992; 27. Медведев Г.У. Некомпетентность: страницы из «Черноб. тетради» // Коммунист. – 1989. – №4; Медведев Г. Чернобыльская тетрадь // Новый мир. – 1989. – № 6; Медведев Г.У. Чернобыльская хроника. – М.: изд-во Современник, 1989; Медведев Г.У. Некомпетентність: Сторінки з Чорнобильського зошита // Агропром України. – 1989. – №7,8; 28. Дятлов А.С. Чернобыль. Как это было. – М.: Изд-во «Научтехлитиздат», 2001; 29. Ильин Л.А. Регламенты радиационного воздействия, лучевые нагрузки на население и медицинские последствия Чернобыльской аварии // Мед. радиология. – 1991. – Т. 36. – № 12; Його ж кн.: Реалії і міфи Чорнобіля. – М., 1996; Ковалевская Л.А Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля. – К.:Абрис, 1995.

Н.О. Лаас

ДИСКУСІЇ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ПРО МІСЦЕ ЕЛІТИ В СТРУКТУРІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вивчення соціальної структури радянського суспільства залишалося актуальним питанням в англomовній історіографії протягом всієї другої половини ХХ і на початку ХХІ ст. Особливого значення в моделях соціальної диференціації, конструйованих зарубіжними науковцями, надавалося визначенню провідної соціальної групи, на яку в радянському суспільстві покладалися функції прийняття політичних рішень, контролю за їх виконанням, планування й регулювання перебігу суспільних процесів. Така соціальна група, на думку дослідників-радянологів, мала б становити окремий, новий клас – еліту радянського суспільства.

Мета даної статті: на основі аналізу праць англomовних науковців другої половини ХХ – початку ХХІ ст. прослідкувати етапи еволюції концепції «нового класу» та визначити відмінності у різних працях щодо визначення цього поняття.

Проблема, порушена у даній статті, залишається практично нерозробленою в сучасній українській історіографії. Окремі аспекти соціальної структури досліджували радянські

дослідники Б. Н. Ноткін, Є. Я. Віттенберг та ін. [1; 2; 3], проте концепція «нового класу» подавалася у їхніх працях у відверто негативних тонах, переважний обсяг їх текстів займало спростування фальсифікаторської суті, а докладний аналіз її положень, був незначним.

Уперше сумніви у тому, чи насправді робочий клас був головним у радянському суспільстві, оприлюднювалися ще на початку становлення радянології як окремої дисципліни. Проте базований на певному фактичному матеріалі аналіз соціальної структури радянського суспільства англомовна історіографія змогла здійснити лише в середині 1950-х рр., коли в Гарвардському університеті було проведено масштабний проект опитування емігрантів з Радянського Союзу.

Визначальним, на нашу думку, для утвердження концепції «нового класу» стало дослідження р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми» (1956), написане за отриманими Гарвардом даними [4]. У цій праці автори визначили наступні соціальні групи радянського суспільства: еліта, інтелігенція, селяни та робітники, тобто до офіційно прийнятого в радянському суспільствознавстві соціального поділу було додано ще одну групу – радянську еліту, визначальною характеристикою якої було членство в партії та відповідне місце у партійній структурі.

Така модель соціальної стратифікації стала зразковою для англомовної історіографії другої половини ХХ ст. Ідея про те, що в Радянському Союзі існує особливий суспільний прошарок, наділений необмеженими політичними повноваженнями, владою, привілеями та престижним соціальним статусом, відразу захопила всіх дослідників-радянологів і надалі сприймалася ними як аксіома. Наявність управлінської еліти в радянському суспільстві не піддавалась сумнівам, дослідники лише дискутували з приводу того, кого саме слід зараховувати до цієї категорії, якою мірою її представники були замкнутою соціальною групою, чи передавався елітний статус спадково тощо. Але, оскільки між дослідниками не існувало згоди щодо терміну, яким би можна було назвати цю спільноту, поряд з численними авторськими назвами для її означення використовувалося поняття «нового класу».

Значний інтерес для сучасного дослідника становить питання, які саме соціальні прошарки та за якими ознаками англо-американські дослідники кваліфікували як радянську еліту.

Наприклад, уже згадуваний Алекс Інкелес в одній із своїх численних праць висловив думку, що правляча еліта, до якої він зараховував вищих партійних чиновників, урядовців, військовослужбовців, провідних науковців, окремих артистів і письменників, становить органічну частину радянської інтелігенції у цілому [5, р. 151–152]. Виокремити ж еліту з цієї ширшої соціальної групи дозволяє, на думку дослідника, такий показник, як ступінь причетності до процесу прийняття рішень суспільно значущого масштабу.

Схожої думки дотримувався Волт Ростоу [6]. Соціальну структуру радянського суспільства він уявляв крізь призму процесу бюрократизації. Радянське суспільство, яке постало в довоєнні роки, мало ієрархічну структуру зі своїми стандартами та привілеями, які концентрувалися навколо вищих рівнів бюрократії. Остання становила окремий клас, хоч дещо диференційований у цінностях та цілях, представники якого захопили владу в 1917 р. й переважали в радянському суспільстві протягом перших десятиліть існування радянської системи [6, р. 104].

Інший дослідник, Л. Чьочворд, продовжив думку В. Ростоу. У його розумінні елітою в Радянському Союзі можна вважати тих представників інтелігенції, що були задіяні у керівній управлінській роботі. Проте автор не вважав їх окремим класом, що захищав би власні інтереси, а швидше бюрократами, зайнятими певною професією особами. Хоч влада та впливовість в радянському суспільстві були розподілені нерівномірно, проте автор не знайшов свідчень, що головну роль при цьому відігравала спадковість [7, р. 9].

Якщо попередні дослідники в процесі визначення радянської еліти дотримувалися принципу орієнтації на практичну діяльність особи, тобто ступінь причетності її до прийняття важливих рішень, виконуваних управлінські функції, професійність керівної роботи, то інша група науковців визначальними вважали певні формальні статусні ознаки, безвідносно до соціальних функцій, що за ними стояли.

Відомий політолог Т. Рігбі вираз «радянська керівна еліта» вважав синонімом до «партійної еліти», яку він визначав як різні категорії членів КПРС, що у різний спосіб

.....
виконують політичні функції партії. Отже, на думку дослідника, причетність до вищих прошарків у СРСР визначається формальною ознакою членства в партії [8, р. 49–50]. З думкою Т. Рігбі щодо членства в партії як визначальної характеристики радянської політичної еліти погоджувався інший знаний західний дослідник Мервін Метьюз [9]. Мабуть визнати, таке розуміння еліти було досить популярним в англомовній історіографії через очевидне для всіх особливе становище у суспільстві членів партії.

Т. Рігбі дав також досить вичерпну демографічну та соціокультурну характеристику партійної еліти, зокрема її статево-вікової конфігурації (тенденція до старіння партії та чоловіче домінування її складу), освітнього рівня, географічного розподілу між містом і селом, плинності кадрів, національних особливостей тощо.

Досить докладно автор проаналізував й український аспект проблеми, серед іншого, – склад КПРС за національними особливостями та географічний розподіл партійного апарату в Україні. Наприклад, автор відзначав недостатній рівень представленості українців і білорусів серед членів КПРС у 1940-х рр. й лише часткове виправлення такого становища в 1950-х. У першій половині 1960-х рр. якраз серед українців спостерігався один з найшвидших темпів збільшенні представництва в партії [8, р. 376, 379].

Загалом, на основі отриманих даних, Т. Рігбі запропонував чотири моделі національної конфігурації членів КПРС на різних неросійських територіях. Україну разом з Білорусією, Узбекистаном, Азербайджаном та деякими іншими автономними республіками дослідник відніс до другої моделі. Вона характеризується тим, що корінні національності, у минулому мало представлені у своїх партійних організаціях, змогли відновити кількісну більшість і мають шанси утримати цю більшість у найближчому майбутньому [8, р. 398–399].

У 1980-х рр. в англомовній історіографії досить оригінальна концепція керівної еліти Радянського Союзу була сформульована соціологом Алексом Симиренком. У своїй монографії «Професіоналізація радянського суспільства» він стверджував, що в радянському соціумі відбувався послідовний процес раціоналізації політики шляхом її професіоналізації, внаслідок якого Комуністична партія перетворилася на своєрідну професійну організацію. Радянський Союз слугував за зразок системи професіоналізованої політики, в якій політики-практики вмело маніпулювали харизматичними символами та встановлювали такий соціальний порядок, що був би сумісним з професіоналізованим процесом прийняття рішень.

Внаслідок необхідності політиків погоджувати рішення та контролювати конкуруючі джерела влади у суспільстві сформувалася система соціальних нерівностей. Щоб досягти ефективного контролю, політики систематично утверджували цю соціальну нерівність, ступінь якої самі ж і регулювали. Таке явище А. Симиренко охарактеризував як процес трансформації суспільства від «класової ієрархії» до «ланцюгової ієрархії». У такий спосіб завдяки бюрократично встановленій плановій нерівності забезпечувалося перетворення суспільства у горизонтально стратифіковану соціальну структуру. Проте цей устрій не був позбавлений суперечностей і конфліктностей, що виявлялися на рівні внутріпрофесійних, міжпрофесійних взаємин та взаємин політик-практик–клієнт. Саме останній – клієнт – у системі професійної політики слугував найефективнішим засобом соціального контролю над суспільством з боку політиків. Соціальна роль клієнта шляхом соціалізації та насилля нав'язувалася кожному індивідууму в радянському суспільстві, що мало наслідком легітимацію влади професійних політиків у суспільній свідомості та згоди пересічних громадян щодо контролю над ними [10, р. 1–3].

Очевидно, що в концепції А. Симиренка поєднано два попередні підходи. Суть радянської керівної еліти складають професійні політики, приймати владні рішення – це їхня пряма компетенція, передбачувана професійною кваліфікацією. Водночас стати політиком у Радянському Союзі було неможливо поза партійною структурою, тому визначальною формальною ознакою радянської еліти можна таки вважати належність до Комуністичної партії.

1990-ті принесли багато змін в англомовну радянологію, зокрема в її кадровий склад, методологічний інструментарій і джерельну базу. Сама категорія класу як визначального в соціальній стратифікації радянського суспільства була піддана сумнівам. Дослідники перейнялися пошуками інших критеріїв суспільної диференціації, визначенням способів конструювання альтернативних до класової соціальних ідентичностей.

У контексті ж вивчення радянської еліти, існування якої лише підтвердилося дослідженням повсякденних практик радянського суспільства, на часі стало питання переосмислення підставових критеріїв для її означення. Найпопулярнішим підходом, на нашу думку, стала концепція, згідно з якою визначальною ознакою в системі стратифікації була наявність певного типу привілеїв у соціальному становищі.

Наприклад, такого положення притримуються західні дослідники, які вивчають практики споживання та розподілу товарів у радянському суспільстві – Шейла Фіцпатрік, Джулі Геслер, Янош Корнаї, Сюзан Рейд, Кетрін Вердері та ін. Широко відомою та використовуваною в англомовній історіографії стала також ідея російської дослідниці Єлени Осокіної про те, що в соціальних системах радянського типу «доступ» був ключовою ознакою привілеїв, а радянська соціальна стратифікація базувалася на споживанні (ступені доступу до товарів), а не на виробництві (як вважається в марксистському класовому аналізі) [11, р. 177–178].

Відповідно до цього підходу, радянська еліта посідала своє виключне становище в суспільстві не лише завдяки своїм політичним функціям, а також завдяки істотним перевагам у системі розподілу товарів та послуг, оскільки ця система ґрунтувалася не на економічних чинниках, а на статусних характеристиках.

Попри нові методологічні пошуки в сучасній англомовній історіографії у цілій низці інших досліджень щодо еліти Радянського Союзу дослідниками використовуються звичні концепти та моделі суспільного поділу, базовані найчастіше на партійності як визначальній характеристиці вищих прошарків суспільства [12; 13; 14; 15].

Загалом розробку концепції «нового класу» в англомовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. слід вважати достатньо послідовною та ґрунтовною. Ідея наявності в радянському суспільстві особливої соціальної групи, що виконувала функції політичного лідерства, була закладена в основу сучасного розуміння антиелітарності та ієрархічності радянського соціуму, а варіативність теорій щодо визначальних ознак цієї еліти дозволила більш точно моделювати соціальну стратифікацію суспільств соціалістичного типу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ноткин Б.Н. Советская интеллигенция в освещении современной буржуазной англо-американской историографии // История СССР. – 1972. – № 3; 2. Ноткин Б.Н. Социальная структура советского общества и мифы буржуазной историографии. – М.: Знание, 1976; 3. Витгенберг Е.Я. Проблемы развития социально-классовой структуры СССР в новейшей буржуазной историографии // История СССР. – 1974. – № 2; 4. How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. – New York: Vintage books, 1961; 5. Inkeles A. Social change in Soviet Russia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968; 6. Rostow W. W. The dynamics of Soviet society. – New York: A mentor book, 1954; 7. Churchward I. L. G. The Soviet intelligentsia: An essay on the social structure and roles of Soviet intellectuals during the 1960s. – London, Boston: Routledge, Kegan Paul, 1973; 8. Rigby T. H. Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968; 9. Matthews M. Class and society in Soviet Russia. – London: Penguin, 1972; 10. Simirenko A. Professionalization of Soviet society. – New Brunswick, London: Transaction Books, 1982; 11. Fitzpatrick S. Consumption and civilization // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000; 12. Mawdsley E., White S. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991. – New York: Oxford University Press, 2000; 13. Mawdsley E. An elite within an elite: Politburo/Presidium membership under Stalin, 1927–1953 // The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953 / Ed. by E. A. Rees. – New York: Palgrave, 2004; 14. Velychenko S. The bureaucracy, police, and army in twenties century Ukraine. A comparative quantitative study // Harvard Ukrainian Studies. – 1999 [published 2002]. – Vol. 23, no. 3–4.; 15. Carley M. [Review of] Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. // Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58, no. 3.